

EFANEVİ HAYAT AĞACI: MUÑAR¹

Nerin Yayın²

Bilindiği üzere insanoğlu tarih sahnesinde var olduğundan itibaren çevrelerinde gördükleri canlı-cansız bütün varlıkları içinde yaşadıkları evrenin ve elbette kendilerinin nasıl yaratıldıklarını düşünmüşler; o günkü düşünceleri ve akıl yürütmeleriyle açıklamaya çalışmışlardır. Adına “mit” dediğimiz (Yöntem, s:1-3) bu ürünlerin yer aldığı ve insanoğlunun o günkü ihtiyacını temin ettiği “mitik dönem” yerini Türklerde konar göçer, hareketli bir hayat tarzına bırakmış, mücadelenin dışı doğru olduğu bu hareketli yaşam şeklinin ifade şekli ise nazma dayalı ürünler olmuştur (Kaplan ss:13-18). “Destan” adı verdiğimiz bu manzum anlatımlar yaşanan hayatın bir yansıması olup kahramanlık konulu (Yöntem s:4-21) idiler. Ait olduğu milletin tarihinde önemli bir yere sahip olan kimselerin kendilerinin ya da başka tarihî bir kimsenin içinde yer aldığı olayların o millet nazarında öneme sahip olan diğer olay veya vakalarla büyüyerek oluştuğu kabul edilen destan (Togan, ss:127)larımız yerleşik hayata geçmemizle birlikte yerini epiko-romanesk ürünlere bırakmıştır (Boratav I, s:39).

Elbette bir dönemin kapanıp yenisinin başlaması, yeni dönem ürünlerinin bir öncekinin etkilerinden tamamen arınmış olmasını gerektirmez. Nitekim Türk Destanları, pek çok mitik unsuru bünyesinde barındırmakta; hatta bunların bazıları, epiko-romanesk anlaşılmalarda bile kendini göstermektedir. İşte destanlarımızda görülen, dünya edebiyatında da sıklıkla yer alan ve halk hikâyelerimizle masallarda da yaşamaya devam eden “hayat ağacı” (öbür adıyla “dünya ağacı”) bunlardan sadece bir tanesidir.

Ağaç ta başından beri Türkler için bir inanç unsuru, bir kült olmuştur. Meselâ Dede Korkut’ta “kim olduğunu” soran Tepegöz’e Basat: “Atam adın sorar olsan kaba ağaç” (Ergin, s: 214) diye cevap verir; yani ağaçtan türediğini söyler; yine Orta Asya’daki hayatımızda bazı boy ve yer adları “Bay Yığaç”, “Ala Yığaç” ve “Kara Yığaç” (Ögel s: 90) diye adlandırılmıştır.

Ağaç çeşitli Türk boylarının yaratılış efsanelerinde de yerini almıştır. Nitekim Altay mitolojisine göre Tanrı Ülgen, gökyüzüne doğru uzanan, dokuz dallı bir çam ağacının tepesinde oturmaktaydı. Abakan Tatarları göklere uzanan demir bir dağın üzerinde 7 dallı bir kayın ağacının, Kaç Tatarları da yine 7 dallı

¹ I. Uluslararası Türklük Bilgi Sempoiumu’nda bildiri olarak sunulmuştur. Erzurum, 2007)

² Prof. Dr. Nerin Yayın, Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı Başkanı.

ve altın yapraklı bir kayın ağacının varlığına inanmaktaydılar. Fin-Ugor kavimlerinden Ostyaklar'a göre ise göğün yedi katını delerek yükseklerle çıkan bir dünya ağacı vardı ve hayat kaynağı, dünyanın ortasında bulunan deniz idi. Yakut Türkleri'nde bu dünya ağacı yine kayın ama 9 köklü olarak düşünülür (Ögel, ss: 90-92); söz konusu Türk boyunun bu ağacın içinde oturan Kübey-Hatun'dan türediğine, bütün canlıların da bu ağaçtan beslendiğine inanılırdı. Er Sogotoh Destanı'nda da görülen bu inanç (Ögel, ss:96-104) Uygur Türkleri'nde de yaşanmaktadır. Tulga ve Selenga ırmaklarının meydana getirdiği adacıkta bulunan bir ağaçtan türediklerine inanan Uygurlar (Atsız, ss:31-32)inkine benzer şekilde Oğuz ikinci eşini bir göl ortasında yer alan bir ağacın kavuğunda bulur (Atsız, s:18).4 Altay Türklerinin destanlarından olan "Maaday Kara"da aynı adı taşıyan yaşlı adam, kendisiyle ve oğlunu kötü günlerin beklediğini düşünerek oğlu Kögütey Mergen'i tabiata teslim etme kararı alır ve "4 gövdeli kayın ağacının", ona ana olmasını ister (Çobanoğlu, s:155); yine "Ak Taycı Destanı"nda Ak Kurt'un, babası Ak Bükö'den bebek iken alıp büyüttüğü Ak Taycı eşi Ak Tana'yı "70 dallı kavak ağacı"nın dibinde bulur (Çobanoğlu, s:205); Kırgız, Kazak ve Tatar sahalarında da bilinen Er Töştük Destanı'nın kahramanı Er Töştük, başı göğde değen bir çınarın dibinde öldürdüğü ejderhanın etini, söz konusu ağacın tepesindeki iki yavru Kara Kuş'a yedirir (Çobanoğlu, s:141); Yakut Türkleri'nin destanlarından olan Olonho'da Er Sogotoh'a "geleceğini", arazisinin ortasındaki "kutsal kayın ağacı"ndan çıkan, "ağacın ruhu" olan yaşlı bir kadın söyler ve işini bitirdikten sonra yeniden ağaç haline döner (Çobanoğlu, s:184); bir Altay Destanı olan "Kozın Erkeş" te ihtiyar Ak Bökö, dibinde saz çalıp destan söylediği ve kendisi ile büyümüş olan "7 dallı demir kavak"ın ağıladığını görünce, öleceğini anlar (Çobanoğlu, s: 218). Malçı Mergen'in avlanırken bineceği altı kulaklı kara aygır, "100 dallı kutsal kavak"ın dibinde uyumaktadır (Çobanoğlu,s:215); Alıp Manaş'ın atıda, sahibini kurtarmanın yolunu, "Kutsal Bay Terek"ın dibinde uyuduğu sırada gördüğü rüyada öğrenir (Çobanoğlu, s:229).

Yakut Türkleri'nde "kayın" kadar "karaçam" da önemliydi. Nitekim Yakut Şamanlarının her birinin "turuu" denen bir ağaçları vardı. Bu ağaç, kişinin şaman olmaya karar verince diktiği ve büyüdükçe, şamanın meslekteki rütbesinin de arttığı, şaman ölünce de yok edilen "karaçam" idi. Bu uygulamanın sebebi ise Yakut mitolojisindeki "Tanrının, gökte şamanı yarattığı zaman, evinin önüne 8 dallı bir ağaç diktiği inancı" idi (İnan, s:64).

Türk Mitolojisi'nde Dünya ağacı ,bazen "hayat suyu" inancı ile de birleşmiştir. Meselâ, Altay efsanelerinin bazılarında "Hayat Ağacı" göğün 12.katına kadar yükselen "Dünya Dağı"nın üstündeki "kayın ağacı" olup altındaki çukurda yer alan bu "hayat suyu" bazan ölümsüzlük veya yeni bir güç, bazan da sağlık veya gençlik bahşederdi (Ögel, ss:106-107).

Şamanlarla ilgili inanç ve ritüellerde de “kutsal kayın ağacı”nın varlığını görmekteyiz. Nitekim Altay’lı şamanlar Umay Ana ile birlikte kayın ağacının gökten yere indiğine, insanın bu ağaçlardan türediğine inanmakta (İnan, s:64); davullarının üzerinde “kökleri gökte dokuz dallı bir ağaç” resmi bulundurmaktaydılar (Ögel, ss: 90-91). Rus bozkırlarında ise kayın ağacı yerini çam ağacı ile ilgili inançlara bırakarak dişi bir ayının, yediği çam ağacından gebe kalıp ilk kadını doğurduğu kabul edilmiş; Taba Devleti’nde ise ölenin mezarı üzerinde kayın ormanı yetiştirmek, gelenek haline gelmiştir (Ögel, ss: 94-95). Âdem’in yediği elmanın “9 dallı ağaç”tan koparıldığı da düşünülecek olursa, İslamiyet’le birlikte “Tuba Ağacı” adıyla ve 6 budaklı olarak yaşamaya devam eden bu kutsal dünya ağacı (Ögel, ss:112-113)nın Türk mitolojisindeki yeri ve önemi, anlaşılmış olur.

Dünya Ağacı, masallarımıza ve halk hikayelerimize de aksetmekte gecikmemiştir. Nitekim Dünya Güzeli masalında masal kahramanı, gözleri görmeyen babasına ilaç olacak toprağında, başka bir padişaha getirmek üzere söz verdiği Kuşlar Padişahı’nı da, Kaf Dağı’nın tepesindeki Ulu Ağaç’ın dibinde ele geçirir (Boratav II, s:84); “Celal Şah Hikayesi”nde de “Mimunlar Şehri”ni 7 yıl idare eden Cemal Şah iki arkadaşı ölüp yapayalnız kaldığı bu ülkeden Kaf dağı’nın arkasındaki yüce ağacın dibine gelen Kuşlar Padişahı vasıtasıyla kurtulur (Köse II, ss:98-103).

Cengiz Han’ın “işaret olarak her boya ayrı bir türünü verdiği ağaç” (Gökyay, s: CCXCV)ın Dede Korkut’taki görüntüsü ise, oldukça renklidir. Nitekim bütün hikayelerin sonunda yer alan “soylama”larda “... kölgelüçe kaba ağacıñ kesilmesün...” (Ergin I, s: 153,176) şeklinde bir ifade geçer; Basat “kim olduğunu” soran tepegöz’e:

Atam adın sorar olsan kaba ağaç (Ergin I, s:214) şeklinde verdiğini de hatırlatalım.

Günümüzde ağaç kültü, farklı kesimlerde, oldukça çeşitli uygulamalarla varlığını sürdürmektedir. Nitekim Türkmenler’de “değnek-atlama” ya da “çöven atlama” diye bilinen bir yemin şekli vardır. Çepniler’de de, çıkan problemleri çözümleyen kişilere “pîr-budak” denir ve en büyük yemin, bu kişinin elindeki değneğin üzerinden atlanarak yapılan yemindir (Eröz, s:14). Hatta “çayda çıra” oyununun bile, bu eski inanç unsuru ile ilgili olduğu düşünülmektedir (Gazimihal, s:2191). Hemen hepimizin dileklerimizin olması için bez parçaları astığımız “dilek ağaçları”nı, Ayvacık yöresindeki “Cılbak Âdeti” (veya “Cılbak Baba”)nin her aile veya “soy”un, her yıl aynı olacak şekilde belli bir ağacın altında oturarak uygulandığı (Köse I, ss:150-151)nı, bu sebeple Orhun Yazıtları’nda Ötükön yir olurup, arkış-tirkiş ısar, näng bungug yok. “Ötükän yış olursar, benggü il tuta olurtaçı sän...” (Çağatay, s:6) dendiğini de hatırlatmamız gerekmektedir. Ayrıca Oğuz Destanı’nda Oğuz ve

beraberindekiler İtil nehrine geldikleri ve bütün eşyalarını suya kaptırdıklarını düşündükleri sırada kendilerini halâ ırmak kenarındaki yüksek bir ağaçta bulunurlar. Bu dönemle birlikte Oğuzlar'ın ormanlık yerleri yurt edindikleri, bu kabileye "ağaç eri" dendiği belirtilmektedir (Ögel, ss:199-202).

Yazımızın konusu ise bu efsanevi ağacın uzunca bir dönem ve sözlü gelenekte halâ, "muñar" adıyla bilindiği üzerinden hareketle Dede Korkut'taki "bınar"ın, aynı anlamı ifade ettiği üzerinedir. Kırgız Türkçesi'nde "munara (minare)", "serap, havanın kararmaya yüz tuttuğu sırada aldığı hafif beyazımsı görüntü" ve "destanlarda geçen kocaman bir ağaç" (Yudahin, s:574), Derleme Sözlüğü'nde ise "pınar, çeşme", "yalnız, kimsesiz olan (C:IX, s:3219) olarak verilen "muñar" kelimesi Kurmanbek Destanı'nda "... Kanışay künügö muñardın başına çıgıp barıp, tuş-tuşka dürbü salıp, hanınan kabar bolbogon soñ..." (Kurmanbek, s:131) satırlarıyla Kanışay'ın eşinden haber alamadığı için her gün muñar'ın başına çıkıp dürbün ile yolu gözetlediği, yoldan gelen Akkan Han'ı görünce ona eşinden haber sorduğu:

Ayçılıktan körüngön

Muñarım aman bar beken?

.....

Künçülüktön körüngön

Muñarım esen bar beken? (Kurmanbek, s:132) dizelerinde geçmektedir. Kalık Akiyev'den derlenerek, Kırgız İlimder Akademiyası'nın Til cana Adabiyat İnstitutu'sunca 1957'de Frunza (Bişkek)de yayımlandıktan sonra 2004'te üzerinde yaptığımız inceleme kısmıyla birlikte Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'ne çevirmiş metninin de yer aldığı "Kurmanbek Destanı" (Köse III) adıyla yayınladığımız kitabın ise 390, 391, 392 sayfalarında yer alan bu kelimenin, Dede Korkut'taki "Basat Depegözi Öldürdüğü Boy"da geçen Uzun Bınar (Ergin I, s:207) olduğunu düşünmekteyiz. Şöyle ki:

Bilindiği üzere Dede Korkut'un iki nüshası vardır: Dresden ve Vatikan nüshaları (Ergin I, s:2). Dresden nüshasının dili daha eskidir ve eserin yazıldığı, hikâyelerin geçtiği sahanın dili olan Doğu Oğuzcasını yani Azerî Türkçesi'ni; Vatikan nüshası ise daha sonraki dönemin dili olan Batı Oğuzcasını yani Osmanlı döneminin Türkçe'sini yansıtmaktadır (Ergin II, s:361). O yüzden iki nüsha arasında dil özelliklerinden doğan farklılıklar görülmektedir. Türkçe'de kelime başında görülen b>m değişikliği, söz konusu iki nüshada da karşımıza çıkmaktadır (Ergin II, ss:356-357; Gökyay, s:CCII). Bu nedenle yazıya geçirildikleri coğrafyanın dil özelliklerini yansıtan bu iki Dede Korkut'tan Dresden nüshası (b)li, Vatikan nüshası ise (m)li taraftadır ancak; Dresden nüshasında (b)li örnekler de görülmektedir (Ergin II, s:358). Araştırmacılara göre ise b>m değişimi daha çok kelime içinde "n" ya da "ñ" geçiyorsa,

gerçekleşmektedir. biñ>miñ örneğinde olduğu gibi (Gökyay, s:CCII)... Yine kelime başındaki veya ilk hecedeki “u”nun “ı” ya, “ü” nün de “i”ye dönüşeceğini, u>ı, ü>i değişimin Dede Korkut’un devrinin ve sahasının dil özelliği olduğunu da söyleyen araştırmacılar “buñar”ın “bınar” “puçak”ın “pıçak” şeklinde söylendiğine de (Ergin Iı, ss:405-406) dikkati çekmişlerdir.

Söz konusu ettiğimiz Kurmanbek Destanı adlı kitabımızda anlatması üzerinde çalıştığımız Kalık Akiyev, Kırgız SSR İlimler Akademiyası tarafından 1957 yılında basılan kitapta “müñar= dalları göğün yedinci katına, kökü de yedi kat yerin altına uzan ulu bir ağaç, hayat ağacı” şeklinde bilgi vermektedir. İşte buradan hareketle biz Türkler’in eski yurtlarında “efsanevî hayat ağacı” olarak tanıdıkları ve makalemizin başında da örneklerine işaret ettiğimiz pek çok Türk epik anlatımlarında yer aldığını gördüğümüz “muñar”ın, Türkler’in Dede Korkut hikâyeleri’nin teşekkül ettiği yeni coğrafyalarında “bıñar” şekline dönüştüğünü; o sebeple de Dede Korkut’taki Tepegöz hikâyesi’ndeki “Bıñar”ın, bir zamanlar Muñar olduğunu düşünmekteyiz. Büyük bir ihtimalle eski “hayat suyu ve dünya ağacı” şeklindeki birleşik inançları (Ögel, ss:106-107), belki Dede Korkut’ta aynı şekilde devam etmiş; ancak “kuraklıktan dolayı yurtlarını terk eden Türkler’in bugünkü coğrafyalarında sadece “suyu olan yer, pınar” anlamıyla yaşamaktadır. Ayrıca halk arasında “pınar”a, halâ “muñar, mıñar” dendiğini de, unutmamamız gerekir. Zaten Dede Korkut coğrafyasındaki “bıñar”, bizde “buñar” şeklinde söylenmemiştir (Ergin Iı, s:406) ancak b>p değişimiyle “bıñar> pıñar” olmuştur (Gökyay, s:CCII).

Sonuç olarak diyoruz ki Tepegöz’de yer alan “Uzun Bıñar”ın Gökyay’ın, Dede Korkut’ta belirtildiği gibi “nerede olduğu belli olmayan bir yer adı” (Gökyay, s: CVI) olmayıp “Türkler’in efsanevî hayat ağacı muñar olduğunu iddia ediyoruz.

Nerin Yayın

KAYNAKLAR

- ATSIZ, Nihal, Türk Edebiyatı Tarihi 1943, İstanbul.
- BORATAV, P. Naili, II Az Gittik, Uz Gittik, 1969, Ankara; Bilgi Yayınları; 75, Folklor Dizisi: 2.
- BORATAV, P. Naili, I Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği, 1988, İstanbul; Adam Yayınları (1946).
- ÇAĞATAY, Saadet, Türk Lehçeleri Örnekleri VII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar Yazı Dili, 1963, Ankara; Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları No:62. Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü No:9
- ÇOBANOĞLU, Özkul, Türk Dünyası Epik Destan Geleneği 2003. Ankara: Akçağ Yayınları / 490 Folkloristik Dizisi / 5.
- Derleme Sözlüğü IX LR (2. Baskı) 1993. Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları, sayı: 211/9 Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ERGİN, Muharrem, II Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer, 1997, Ankara; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları; 219 (3. Baskı).
- ERGİN, Muharrem, I Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile 1994, Ankara; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 169.
- ERÖZ, Mehmet, "Alevilik Meselesi ve Türk Aleviliğinin Şamanizm ve Orta Asya Kültürü ile İlgisi" Cem 1966. s:1, s:14.
- GAZİMİHAL, Mahmut Ragıp, "Türklerde Ağaç Kültü ve Çayda Çıra Oyunu" Türk Folklor Araştırmaları, İstanbul, 1959, s:121, s:2101.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, Dedem Korkudun Kitabı 1973, İstanbul; Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Devlet Kitapları.
- İNAN, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar) 1954. Ankara; Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII. Seri No:24.
- KAPLAN, Mehmet, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tıp Tahlilleri. 1989, İstanbul; Dergah Yayınları: 21/3 Türk Edebiyatı-İnceleme 3/3.
- KÖSE, Nerin, I "Ayvacık Yöresinde Cılbak Âdeti'nde "Orun" ve "Ülüş" Araştırmalar IV 1999, Ankara; Milli Folklor Yayınları: 12 Halk Edebiyatı Dizisi: 8.

Efsanevi Hayat Ağacı: Muñar

- KÖSE, Nerin, II Türk Halk Edebiyatında Kısa Hikayeler, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, 1989, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KÖSE, Nerin, III Kurumanbek Destanı, İnceleme-metin 2004, Ankara.
- Kurmanbek 1957. Frunze; Kırgız SSR İlimdar Akademiyası Til Cana Adabiyat İnstitutu (Aytkan: Kaluk Akiyev).
- ÖGEL, Bahaeddin, Türk Mitolojisi I. Cilt 1993. Ankara; Atatürk Kültür, dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi – s:102.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Türk Destanını Sınıflandırmak Tecrübesi” Türk Destanı Üzerinde İncelemeler: 3 Orkun s:32, ss:126-131.
- YÖNTEM, Ali Canip, Epope, (Epopée) [Edebî Nevilerle Mesleklere Dair Malûmat] 1930, İstanbul Devlet Matbaası.
- YUDAHİN, K.K. Kırgız Sözlüğü Cilt:II (K-Z) 1988. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: (2).